

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов — кенгаш раиси

Ўрозбой Абдураҳмонов
Акрамжон Адизов
Эркин Воҳидов
Туробжон Жўраев
Наим Каримов
Рустам Мирзаев
Тўра Мирзаев
Иқбол Мирзо
Минҳожиддин Мирзо
Абдуваҳоб Нурматов
Баҳамдулло Нурабуллаев
Абдулла Орипов
Тўра Саидов
Сирожиддин Саййид
Йўлдош Солижонов
Хайриддин Султонов
Рустам Қосимов

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир ўринбосари — Икром Отамурод
Масъул котиб — Зиёдбек Ўринов
Наср бўлими мудири — Асад Дилмурод

4
2011

www.ziyouz.com kutubxonasi

МУНДАРИЖА

МУСТАҚИЛЛИК – УЛУҒ НЕЪМАТ

Аҳмаджон Мелибоев. Мунаввар туйғулар 3

ҲУРРИЯТ ШУЪЛАЛАРИ

Ҳусниддин Шарипов. Остонаси тиллодан. Шеър 7
Абдулҳай Носир. Эзгулик арки бу. Шеър 8
Абу Бакр. Ватан. Шеър 9
Омон Матжон. Истиқлол шарафи. Шеър 97
Зикрилла Неъмат. Бахтлар бешиги. Шеър 98
Ғайрат Мажид. Юртимнинг ёзи. Шеър 99
Олимжон Холдор. Жаннатмакон. Шеър 120
Малика Мирзо қизи. Истиқлол бахти. Шеър 121
Олим Жўра. Баркамол авлод. Шеър 121

ШЕЪРИЯТ

Мирпўлат Мирзо. Юртим, севдим сени юракдан. Шеърлар 74
Эътибор Охунова.
Бахтимни дунёларга билдиргим келди. Шеърлар 78
Исмоил Тўхтамишев.
Интилдим ҳурликка тикиб кўзимни. Шеърлар 88
Муножотхон Каримжон қизи. Эзгулик баётлари. Шеърлар ... 90
Озода Бекмуродова.
Заррин ёғдулар-ла безанган йўллар. Шеърлар 103
Беҳзод Фазлиддин.
Жамолинг жилваси жисму жонимда. Шеърлар 106

БИР ДАРАХТ НОВДАЛАРИ

Кенгисбой Каримов. Орзуга роз айтар само. Шеърлар 144

НАСР

Исажон Султон. Озод. Роман. Бошланиши 10
Наби Жалолиддин. Вокзал. Ҳикоя 81
Жўра Фозил. Боғ. Ҳикоя 125

ЖАҲОН ҲИКОЯЛАР ХАЗИНАСИДАН

О'Генри. Сўнгги япроқ. Ҳикоя 92

НАВОИЙ САБОҒИ

Насиба Бозорова.
"Нафс ила руҳни зинҳорки қилма махлут" 100

РОМАН: КЕЧА, БУГУН, ЭРТАГА

Исломжон Ёқубов.
Ўзбек романининг маънавий-руҳий асослари 109

ЭҲТИРОМ

Ҳафиз Абдусаматов. Мактуб – қалб садоси 122

ЖАРАЁН

Қозоқбой Йўлдош. Роман ва бугунги ўзбек романчилиги ... 131
Абдулла Улуғов. Қиссаларда қалб акси 137
Хуршид Дўстмуҳаммад. Ҳикояларда ҳаёт ва
хаёл ҳақиқати 141

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Йўлдош Солижонов.
XXI аср насри манзаралари. Мавзу, муаммо ва ечим 147
Юрий Борев.
Инсон ҳамда инсоният ҳаётининг олий
мақсади ва маъноси 158
Сабоҳат Бозорова. Бир воқеликнинг уч талқини 164

ЁДНОМА

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон. Шеърига кўчган шахсият ... 170

ГУЛҚАЙЧИ

Ашурали Жўраев. Ҳажвий монологлар 175

Шарқ юлдузи

2011
4-сон

Муассис:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин. Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монеълик кўрсатилса, Тошкент – 100000, «Амир Темур» тор кўчаси, 2. Республика «Матбуот тарқатувчи» акциядорлик компаниясига мурожаат қилинсин.
Обуна индекси — 911

Манзилимиз:
100127, Тошкент шаҳри, «Ўзбекистон» кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99
www.sharqyulduzi.uz
E-mail. sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
08.08.2011 йил.
Қоғоз бичими 70x108 $^{1}/_{16}$.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 3435 нусха.
Буюртма № 101-11

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562–рақам билан рўйхатга олинган.
«Ўқитувчи» НМИУ босмахонасида чоп этилди.
Корхона манзили:
Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани, Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.

Саҳифаловчи:
Акбарали Мамасолиев
Мусаҳҳиҳлар:
Дилфуза Маҳмудова,
Рустам Турсунов

Сотувда: «Ўзбекистон почтаси» бўлимларидан сўранг.

Copyright © «Шарқ юлдузи»

www.ziyouz.com kutubxonasi

Роман: кеча, бугун, эртага

Исломжон ЁҚУБОВ,
филология фанлари номзоди,
доцент

ЎЗБЕК РОМАНИНИНГ МАЪНАВИЙ - РУҲИЙ АСОСЛАРИ

Қаҳрамон тақдири мисолида халқ тақдири ифодаси

Ойбек “Қутлуғ қон”да, адолатсизлик ҳукмрон воқеликда, келажак умидларини, яъни зулмат ичра нурни кўради. Қутбланти рилган “қора куч”ларга зид ҳолда “ёруғ кучлар”ни тасвирлай олади. Натижада китобхон қалбига умидбахш туйғулар улашади. Бу Ойбек ижодий услубига хос ижобий қаҳрамонларни ёруғ рангларда тасвирлаш реалистик тамойилига ҳам, миллий адабиёт анъаналарига ҳам тўла мувофиқ келади. Хатто халқ ижтимоий онгининг уйғониши ғоявийликка кучли тамойил билан ёндашилганига қарамасдан, бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини тўла сақлайди, давримизга ҳамоҳанглиги билан улкан аҳамият касб этади.

Бироқ адиб романда асосий эътиборини ижтимоий-тарихий воқелик ва характерлар муносабати масаласига қаратишга мажбур бўлади. Тасвирда асосий урғуни ижтимоий конфликтни очишга йўналтириб, қаҳрамон тақдири мисолида халқ тақдирини кўрсатишга интилади. Характерлар динамикасини янги тарихий ўзгаришларни тасдиқлашга хизмат қилдиради. Айтиш мумкинки, адиб эски жамият ақидаларининг инкори ва янгисининг тасдиғи стереотипига амал қилади. Унинг аксарият қаҳрамонлари ҳаёт воқеаларининг бутун драматизми ва фожиалари сўқмоғидан ўтгач, онги уйғониб, ижтимоий курашчиларга айланишади. Яъни конкрет ҳаётий вазият қаҳрамон тақдирини белгилаб беради.

Шунга қарамасдан, бугунги ўзбек романларининг қаҳрамонлари ойбекона “кўпчилик” деб аталувчи тўдадан кескин фарқланади. Улар ўз истаги бўйича ўйлаб, кўнгил интилишлари билан ҳаракат қилишади. Зотан, Ойбек тасвирида миллий онгнинг уйғониши синфийлик билан чамбарчас боғланиб кетади. Халқ истиқболи “бахтли ҳаёт” учун курашда, жабр-зулмга қарши ошкора исёнда: “ҳамма бўриларни, ҳамма қонхўрларни, золимларни янчиб ташлаш”да кўрилади. Индивидуал қаҳрамон тақдири халқ тақдирининг узви эканлиги билан қадрланади.

Бугунги романчиликда аксинча ҳол бўй кўрсатади. Яъни ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-руҳий мувозанатнинг бузилиши инсон онгини уйғотишга эмас, балки тафаккурни тушовлаб, одамларни майдалаштиришга олиб келиши жараёни идрок этилади. У.Ҳамдамнинг “Мувозанат”, Х.Дўстмуҳаммаднинг “Бозор”, Л.Бўрихоннинг “Жазирамадаги одамлар”, О.Мухторнинг “Тепаликдаги хароба”, А.Нурмуродовнинг “Қон ҳиди” сингари романларида инсон шахси тамомила индивидуал қиёфалари билан жонли одам сифатида ифодаланади. Улар ижтимоий интилишларга тамомила бошқача ёндаша-

www.ziyouz.com kutubxonasi

дилар. Бу қаҳрамонлар орқали кўпчиликнинг “оломон”лиги фожиаси ёрқин ифода этилади. Кўпчилик алоҳида инсонни тушунишга уриниши лозим. Одамзод фидо бўлувчи қурбон эмас. Ватан ўғлонлари ғоя йўлида ўлиши эмас, балки бу дунёда яйраб-яшашлари лозимлиги янгича ракурсларда инкишоф этилади. Шубҳасиз, бу бугунги ижтимоий-эстетик тафаккурнинг тутуми, миллий онг тадрижининг тўхтами. Демак, уни Ойбекдан талаб қилиш тўғри эмас.

Ёзувчининг ” Навоий ” романида ҳаёт синовларини матонат билан енгиб, ўзлигини англаган қаҳрамонлар ҳолати жонли тасвирланади. Улар орасида Навоий ўз эркинлиги билан ажралиб туради. Навоий сиймоси орқали ақидаларида собит, истиқболга комил ишонч билан боқувчи қудратли руҳ эгасининг эзгулик йўлидаги ҳаракатлари китобхон қалбига далда беribгина қолмай, яратувчанлик ва ижодкорлик руҳини ҳам тўлдиради.

Мамлакат ҳаётида тўхтовсиз сиёсий зилзилалар давом этаётган 30-йилларнинг охири ва 40- йилларнинг бошларида имонли ва виждонли адиб сифатида Ойбек элюрт тақдирига бефарқ қарай олмас эди. У инсоният улуғ фалокатлар қаршисида таккрор қолмаслиги учун, бани одам фарзандлари бир-бирларига ўзаро муҳаббат ришталари билан боғланмоғи, юртда адолат барқарор бўлишини тилади. Ойбек фикри давр ва салтанатлар оша кезиб, темурийзодалар тақдири мисолида тубсиз ўпқон ёқасига келиб қолган империяни муқаррар ҳалокатдан огоҳ этибгина қолмай, истиқболда бошланажак машъум бўрондан ҳам дарак берди.

Омон Мухтор “Навоий ва рассом Абулҳайр” (2006) роман дилогиясида Ойбек анъаналарини ижодий ўзлаштирган бўлишига қарамасдан, бадиий заминдан ҳаётий мантиқ излаб Навоий яратган рубобий шеърият бағридан кўнгил тимсолини топади. Бу ШАХСнинг шикаста руҳи, мураккаб кайфиятию фузун дардларини мутасаввуф-валийлар эътиқоди билан чамбарчас боғлаб идрок этади. Мисралар талқинидан комил ва салим маънолар топади. Шунинг учун ҳам Навоий китобхоннинг кўз ўнгида гўзал хаёлотию истак-майиллари, ширин хотироти ва мужримона тазаррулари билан намоён бўлади. Бу эса О.Мухтор Навоийни маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий фаолият марказидаги “тадбиркор” инсон сифатида англамаганлиги, насримизда улуғ гуманист шахсини тадқиқ ҳамда таҳлил этишда муайян силжишлар юзага келганлигини кўрсатади.

Дарҳақиқат, дилогияда улуғ мутафаккир ижодидан мантиқли умумлашмалар, фавқулодда гўзал маънолар топилган. Хожа Абдулла Ансорий мозори жорубкаши шарафига мушарраф бўлиш аслида ана шу муборак остонани супуриш – озода сақлаш баҳонасида аждодлар руҳидан баҳраманд бўлмоқдир. Романда Навоий маънавий пирларга эътиқоди баланд, хайр-саховатли бинокор, ҳиммати баланд меҳрибон инсон сифатида фуқарога шафқат назари билан қараб, унинг қалбига йўл топувчи кишидир.

Ёзувчи қалб ва қиёфа бирлигини таъминлаш йўлидан бориб, ўтган умрини сарҳисоб қиладиган хокисор эътиқод киши, ўз мақсадларини аниқ белгилаб олган фидойи инсоннинг шиддатли руҳи, адолат ва ҳақиқат тантанаси учун курашдаги меҳршафқатини улуғ даражасига муносиб тарзда тасаввур қилади ҳамда тасвирлай олади. Романда ўйчил инсон тафаккури ва ҳиссиёти тўла намоён бўлган. Асар Навоийни тўлароқ англаш, уни фикр тарзи, ахлоқий қаноати, эътиқод йўсини жиҳатидан ҳис ва идрок этиш имконини беради.

Бу ҳол мутлақо тасодиф меваси эмас. Илло, замонавий ўзбек адабиёти, хусусан, насри инсон маънавияти қирраларини текшириш, руҳиятидаги кўз илғамас сезимларни тадқиқ этиш сари интилмоқдаки, Навоийни англашимиз ҳам шунга ҳамоҳанг тарзда кечмоқда. Умуман, мазкур роман-дилогия ёзувчининг юқори ва анча мукаммаллашган услубий ютуғи бўлибгина қолмай, навоийшунослик, навоийхонлик оламида ўзига хос бадиий тажриба, шунингдек, ўзбек адабиёти тараққиётида кўзга ташланадиган муҳим янгилик ҳамдир.

Албатта, ўзбек романчилиги қаҳрамон тақдири мисолида халқ тақдирини ифодалашдек ойбекона анъанадан буткул воз кечмади. Бу ҳол О.Ёқубов ва П.Қодиров яратган қаҳрамонона характерлар талқинида давр идеалларининг тасдиқланиш тарзида давом этди.

Одил Ёқубовнинг “Диёнат” (1973) романида улкан имкониятларнинг одам феълига таъсири алоҳида шахснинг парвози ҳамда инқирози, яъни кучли ва ожиз томонла-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ри фонида кўрсатилади. Инсофли ва диёнатли одам бўлиш нечоғли қийин эканлиги, тақдирга тадбир топиш мушкуллиги, ҳалоллик ва ҳақиқат қаршисида киборлик, ёлғон, қаллоблик маҳв бўлиши ифодаланади. “Оққушлар, оппоқ қушлар” (1988) романида ёзувчи, бутун умри меҳнат билан ўтса-да, эъзоз топмаган Шораҳим шоввозни шахсий ҳаётини тафтиш этиш жараёнида тасвирлайди. Беҳаловат кунлар, йигитлик саргузаштлари, бокира севги тарихи, жанг майдонидаги жасоратлар ҳақидаги хотиралар, умр йўлдоши Ойсулув олдидаги қарзлар, айрилиқ азоблари унинг кўнглида хазин нидолар, аламли фарёдлар туғдиради. Мураккаб ва ғаройиб табиатли бу инсонни адиб завқ-шавқларга тўла нурли кунлари, алам-изтироблари, табиатидаги турфа зиддиятлар, кучли ва заиф жиҳатлари билан турли ракурслардан кузатади. Муҳими, Шораҳим Шоввознинг мардона руҳи ва қаҳри олдида Муҳаффар ва Фотиҳдек кимсалар довдираб қоладилар.

Бу иккала романдаги Нормурод домла, Шораҳим шоввоз каби қаҳрамонлар эътиқодидан қайтмаган ҳалол, ҳақгўй, адолатпарвар, диёнатли эканлиги боис даврига сиғмаган кишилар бўлишса-да, улар ўша романлар яратилган давр идеалларининг тасдиғига хизмат қиладилар.

“Адолат манзили”(1994) романида адиб эътиқод йўлида жонини ҳам, қонини ҳам аямаган шиддаткор ва ўктам қариянинг жамиятнинг инсон тақдирига муносабатидан чиқарган хулосаси орқали ҳукумат интилишларини кескин инкор қилади. Мустамлакачилик кайфиятидаги сиёсий-ҳуқуқий кучларнинг тубан усул ва найрангларини фош қилиш орқали уларнинг асл қиёфалари очиб ташлайди. Ярим асрлик умрини Ҳукумат ишига бағишлаган Ветеран ноинсоф, диёнатсиз, баттол, ҳаромхўрлар, муттаҳам амалдорларга рўбарў бўлар экан, ўзини болаларча ожиз сезиб, ўкинч-армон билан: “Йўқ, шўро ҳукумати йўқ энди! ... Эссиз бу ҳукуматга бағишлаган ярим аср умрим!”, – дея хитоб қилади. Шу нуқтада Ветераннинг инсоф, иймон, диёнат, инсон тақдири ҳақидаги қарашлари Нормурод домла, Шораҳим шоввоз каби қаҳрамонлардан кескин фарқланади.

Кўринадики, анъанавий реализм доираси объектив шароит берган имконлар ҳамда муайян ёзувчи ҳаётий тажрибаси, тафаккур тарзи, тасвир маҳоратининг ортиши ҳисобига фикрий салмоғи, қамров диапазони ва ифода тарзига кўра ижобий томонга ўзгариб, такомиллашиб борган.

Аммо юқорида танишганимиздай, О.Ёқубов замонавий мавзудаги романлари конфликти ва пафосини давр руҳига мослаштиришга, ижтимоий адолатнинг қарор топишини замон майдонга чиқарган мардона кишиларнинг ҳатти-ҳаракати ва интилишлари билан изоҳлашга ҳаракат қилади. Бундай ҳусусиятлари билан Саид Аҳмаднинг “Жимжитлик”, Эркин Самандарнинг “Дарёсини йўқотган қирғоқ”, Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далаллар” типидаги асарлари “Диёнат”, “Оққушлар, оппоқ қушлар”, “Адолат манзили” романларига бир қадар яқин туради.

Бизнингча, адабий қаҳрамонларни ижтимоий ҳаёт шиддатига боғлаб қўйиш пировардида адабиётни жамиятнинг ижтимоий-аҳлоқий муаммоларини ҳал қилиш воситаси деб билиш эканлиги сабабли бундай асарларда ҳамиша ҳам инсон руҳияти драматизми етарлича инкишоф этилмайди. О.Ёқубов “жабр дийда” инсонлардан қаҳрамонона характер яратишга уринган, улар курашчанликдан маҳрум бўлиб қолишидан хадиксирагани туфайли замонавий мавзудаги романлари тарихий романлари даражасига юксала олмайди.

Пиримқул Қодиров ўз романларида буюк тарихий сиймолардан тортиб, талабалар, чўпонлар, оловкорлар, зиёлилар, чўлқуварлар тақдиригача ифода этар экан, аввалambор инсон истеъдоди, ирода йўналиши ва тақдирини унинг касб-кори билан чамбарчас боғлиқ деб билади. Назаримизда, бу ҳол адибнинг диққат марказида тарихни яратаётган инсон меҳнати, яъни давр руҳи масаласи турганлиги, инсон шаъни, қадри, эрки, масъулиятига эътибор етакчи концепция даражасига кўтарилганлиги билан изоҳланади. Шунинг учун ҳам ёзувчи романларида ижтимоий ҳодисаларнинг инсон тақдирига таъсири, касб психологияси масалалари қаламга олинган.

Адиб ижодхонасини ҳаёти ва истеъдодига хос белги-сифатлар гармоник бирлигида имкон қадар кузатиш, ижодий тажрибаларини муайян даражада умумлаштиришга уриниш шуни кўрсатадики, маиший ҳаётни бутун тафсилотлари билан изчил ва батафсил

www.ziyouz.com kutubxonasi

кўрсатиш адиб услубига хос етакчи хусусиятдир. Назаримизда, жамият маънавий ҳаётида халқ руҳияти ва тарих сабоқларига қизиқишнинг кучайиши, қолаверса, ёзувчи ижодининг ички тадрижида кузатилувчи кучли ва ёрқин характерларни тасвирлашга бўлган интилиш пировардида унинг Бобур ва бобурийлар мавзусига қўл уришига олиб келган.

Тарихий романлардан ёзувчининг кўзлаган мақсади турли давлатлару сулолаларнинг пайдо бўлиши, ривожи, инқирози ва қайта қад ростлаши жараёнларини муфассал беришдан иборат. Аммо бу вазифа албатта бадиий асар доирасидагина ҳал қилиниши шарт эмас. Уни зўр тарихчи олим ҳам бемалол уддалаши мумкин. Бизнингча, П.Қодиров тарихий романларида ҳужжатларга таяниш салмоқли ўрин тутиши ёзувчининг тасвир объектини теран билиши ҳамда изчил ва батафсил ифодалаш услуби билан боғлиқдир.

Таъкидлаш лозимки, истиқлол йилларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маънавий ўзгаришлар таъсирида эврила бошлаган ижтимоий тафаккур дунёни эстетик идрок этиш тарзида муайян бурилишларни юзага келтирди. Натижада адабиётимизнинг илгариги босқичларида кузатилмаган, ижтимоий муҳит ва инсонни янгича ракурсларда англаш, тафаккур ҳамда кечинмага асосланиш ижодий босқичига ўтила бошланди. Рационаллик ва ҳиссий-эмоционаллик ягона актга бирлашди. Ҳатто, айтиш мумкинки, иррационалликнинг бир қадар босимроқ бўлиши, ижтимоий фикр салмоғининг инсон ботинига кўчиши кўзга ташланди. Ижод аҳлининг дунёни эстетик идрок этишида юз берган бундай ўзгаришлар ижтимоий-сиёсий ва маънавий психологик омиллар таъсирида, аниқроқ айтганда, жамият ижтимоий-психологик кайфиятининг суръат ва миқёсларига ҳамоҳанг тарзда юзага келди, бадиий матн меҳварига кўчди. Илгари большевистик ғоя босими остида қалам тебратган О.Ёқубовнинг “Адолат манзили”, П.Қодировнинг “Она лочин видоси” сингари асарлари услубида кузатилган тозариш жараёнлари аслида жамиятда юзага келган янги руҳий-психологик кайфият ифодаси туфайли пайдо бўлди. Зотан ўзгарган кайфият-ҳолатлар ўзига мутаносиб шакл ва услубни ҳам тақозо этади. Шу маънода ўзбек адабиётида кечаётган жараёнлар собиқ иттифоқ республикалари адабиётлари, кенг маънода эса, ягона психологик майдонга айланган дунё воқелигига ҳамоҳанг бўлиши табиийдир. Бинобарин, ўз-ўзи, миллатининг тарихий тақдири, бугуни ва эртаси, қадриятларини қайта баҳолашга эҳтиёж ва зарурат сезган ижодкорларимизнинг оламни эстетик қабул қилиши уларнинг ифода тарзида инъикос этиши ғоятда табиийдир.

Шахс драмаси ва тарихий-бадиий ҳақиқат

Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” тетрологияси дастлабки уч китобида тарихимизнинг энг улуғ сиймоси – соҳибқирон Амир Темур ҳамда бир қатор темурийзодалар тақдири серқирра идрок этилган ва ифода қилинган. Асарда Амир Темур мураккаб инсоний характерга эга бетакрор феномен сифатида талқин этилган. Соҳибқирон солиҳ фарзанд, жонкуяр ини, оқибатли оға, меҳрибон ота, севимли эркак сингари қирралари билан намоён бўлган. Ёзувчи китобхонни Амир Темурнинг ички оламига олиб киради ва уларга соҳибқироннинг ҳамма каби ҳис-туйғуга эга, ушалмаган армонлари, оилавий муаммолари бор инсон эканлигини кўрсата олган. Адиб асарларида соҳибқироннинг биз кўниккан идеал, ҳеч қачон адашмайдиган, совуққон қиёфаси ўрнини баъзан қудратли, баъзи вазиятларда эса, иложсиз қоладиган оддий бир инсон эгаллади. Илгари ўқувчини соҳибқироннинг ҳарбий салоҳияти фахрлантирган бўлса, энди у тирик инсон тарзида гавдалана бошлади. Унинг нафақат ижтимоий-сиёсий, балки оилавий-маиший тузуклари ҳам диққат ва таҳсинга сазовор эканлиги аён бўлади. Шу боис, романда акс этган тарихий ҳақиқатлар муаллифнинг бадиий топилмалари билан уйғунлашиб, гўзал бадиий эффект ҳосил қилган.

“Улуғ салтанат” романида тарихий воқеалар кўлами эмас, балки муаллифнинг муайян ҳодиса ва қаҳрамонлар ҳақидаги фикри кўлами ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бундай концепция эса асарга эпик кўлам бахш этган. Адиб шахс драмаси орқали юртда парокандаликка барҳам берилиб, кучли салтанат бунёд этилган тарихий замонни кўрсатган.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Эркин Самандаровнинг “Тангри қудуғи” романида тарихий шахслар фожиаси бадиий тўқимага нисбатан кенгроқ ўрин тутади. Аммо адиб қаҳрамонлар руҳиятини очишда мададкор руҳлар билан туш орқали мулоқотга киришиш мотиви, шунингдек, композицион параллелизм усулидан ҳам фойдаланади. Шу орқали реал воқеалар мазмунини қиёсий тарзда ифода этиш, образлар характерини бўрттириш, умумлаштириш, ижтимоий-маиший муаммоларни изоҳлашга эришади. Бу ҳол поэтик тафаккур ривожланишининг маҳсули бўлган турли бадиий тасвир усули ва воситалари халқ тафаккури билан бирга ўсиб, такомиллашиб, бойиб боришини кўрсатади.

Асад Дилмурод “Паҳлавон Муҳаммад” романида Навоийдек улуғ шахс фаолияти ва ижодининг йўналишида, тараққиёти ва такомилида муҳим роль ўйнаган Паҳлавон Муҳаммад Абусаид ҳаётини халқ ва ватан манфаатлари учун фидойилик намунаси, поэтик ижодини эса эзгулик ғояларининг ифодаси сифатида маънавий-маърифий ва ирфоний мазмунда ёритади. Инсон ва ҳаёт фалсафаси ҳақида теран фикрлари ва қарашларини илгари суради.

Асарда реалистик услуб етакчилик қилса-да, романтик-фантастик бўёқлар эпик баён таъсирчанлигини янада орттиришга ёрдам беради. Романда Паҳлавон Муҳаммад ва унинг шогирдлари инсоф ва диёнатни дастур, сабру бардошни қурол деб билишади, руҳий эркинликни ардоқлашади. Улар билак кучини шуур ва сезимлар билан уйғунлаштира оладилар. Паҳлавон кўнгил одами эканлигини кенгроқ очишда унинг таъб ва ҳол кишиси эканлигига, табиатида андак риндона кайфият-ҳолатлар мавжудлигига эътибор қаратилгани ҳам муҳим роль ўйнаган.

Қаҳрамон маънавиятидаги эврилишлар динамикаси

Сўнгги йилларгача ўзбек насри бир жиҳатдан давр тақозоси, иккинчи томондан айрим ижодкорларда етарлича журъат тақчиллиги боис анчагина якранг бўлиб келган эди. Кейинги йилларда насримиз мавзу жиҳатидан-да, мазмун нуқтаи назаридан-да, жанр жиҳатидан-да анчагина ранг-баранглик касб этиб бормоқда. Ижтимоий ҳаётда бўлаётган кескин ўзгаришлар ижодкорларни изланувчанликка, курашчанлик, фидоийликка ундади. Адабиётнинг барча кўринишларида лоқайдлик, журъатсизлик, шахснинг парчаланишига қарши кескин ва жиддий кураш бошланди. Ўзига хос ва мос бўлган йўллар кашф этишга уринаётган, бунга бир даража эришаётган ёзувчиларимиз сафи анча кенгайиб бораётгани қувончли ҳолдир. Чунки сўз санъатида маҳоратни тўла намоён этишгина бадиият оламини янада кенгайтиради, адабиётимизни жаҳоний катта наср сари етаклайди. Бадиий услубини янгилаб бораётганлар сафида Тоғай Мурод ҳам бор эди.

Ёзувчининг “Отамдан қолган далалар” рамзий романини ҳамма ҳам бирдай тушуна олмайди. Чунки анъанавий насрга нигоҳи ўрганган оддий китобхон учун мазкур типдаги асарларни ўқиш махсус тайёргарликни талаб этади. Биринчидан, роман жаҳон адабиётининг пешқадам вакиллари яратаётган айнан шу типдаги асарларга анчагина яқин туради. Иккинчидан, мазкур роман ўзига хос миллий, ўзбекона руҳ билан суғорилган. Учинчидан, роман воқеалари сокингина ҳикоя килинмайди. Аксинча, ҳаёт воқеа-ҳодисалари, ҳолат ва ҳаракатлар тасвирида анчагина кескин ўтишларни, сюжет ва оҳанг шиддатини кузатиш мумкин. Бундай факторлар ёзувчининг насрдаги изланишлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага чиқмоқда. Шакл мазмунни ифодалаш воситаси бўлгани боис мазмун ўзгариши янгича шаклни ҳам талаб қилади. Шакл ва мазмун мутаносиблиги ҳамда мувофиқлигининг сақланиши характерлар руҳий оламини янада теранроқ акс эттириш, поэтик ғояни роман мағзига сингдириш имконини берган.

Тўртинчидан, этник хусусиятларни носир тўла акс эттира олади. Соддадил, танти сурхондарёликларнинг табиатида, феъл- атворида мавжуд бўлган ўзига хос кескирликни ифодалай билади. Бешинчидан, романдаги табиат образлари инсон руҳиятини очишга бўйсундирилган. Олтинчидан, романнинг бадиий тили шева-лаҳжаларига ниҳоятда бой бўлиб, сюжет чизиқлари, монолог ва унинг турфа кўринишлари, хусусан, ички монолог ва диалогларнинг мағиздорлиги таъминланган. Еттинчидан, ўзига хос тасвир услубига мос тарзда романга мувофиқ шакл танланган. Образлар талқинида

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳаққонийлик таъминланган. Саккизинчидан, роман жозибали бадиий ифодаларга ниҳоятда бой. Асарнинг тили халқчил ва равшандир. Романда фикр мавҳумлиги учрамайди. Тўққизинчидан, тасвирда қисқалик ва аниқлик таъминланган, деталлар ўринли қўлланган. Ўнинчидан, нафақат жамиятнинг ўзида, балки одамлар табиатида, атроф-муҳитда содир бўлаётган нуқсонларнинг туб илдизлари ва моҳияти ҳаққоний кўрсатилган.

Ёзувчи “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романида адолат талаблари ҳамда охират сўроғини ўйлайдиган, тарихда ўз ўрнинни белгилашга уринаётган, меҳнаткаш ва виждонли, табиатан камтар, ҳалол, покиза инсонни тасвирлайди. Роман ўз тузумига садоқат билан хизмат қилиб, қўққисдан кириб келган “қайта қуриш” даврининг қайноқ ва эҳтиросли ёндошуви туфайли ҳали тириклигидаёқ унутилган ва беқадр бўлган юрт фарзандлари, уларга нохолис муносабатда бўлган авлодлар фожиаси, демакки, инсон қадри ҳақида битилган. Шу боисдан ҳам роман етакчи қаҳрамони Ботир фирқа умр шомида аччиқ ҳаёт йўлини қайта идрок этибгина қолмай, балки... жамият ва одамлар табиатини ҳам холис баҳолайди. Шуҳратпараст, мансабпараст, мунофиқ кимсаларнинг интилишларидан қаттиқ руҳий изтироб чекади. Чунки роман ўтган асрнинг сўнгги йиллари сабоғи, халқ якдиллигини таъминлаш, Ватан равнақи йўлида сидқидилдан меҳнат қилиш зарурлиги, юрт истиқболи ҳақида битилган асардир. Унда муборак она юрт, мустақиллик учун кураш тарихи, мусибатлардан омон чиққан миллат шаъни теран ҳамдардлик билан ифода этилган. Ноҳақлик ва маломатларга сабр-қаноат билан дош берган, меҳр-оқибатли, эртадан умидвор, маънавий қудрати тенгсиз ва енгилмас халқ тафаккуридаги жипслик ғояси ўз ифодасини топган.

Шукур Холмирзаев “Олабўжи”, “Динозавр” романларига хос кўламдорлик роман қаҳрамонларининг ҳаётий ҳодисага муносабати, фикрий-ҳиссий олами қамровида ўз ифодасини топади.

Бадиий ифода жараёнида она табиат гўзаллиги ва маҳобатидан туйилган ҳайратларнинг кўнгил дағаллигига қиёсланиши ёзувчи ижодий кредосини англашда муҳим аҳамият касб этади. Чунки Ш.Холмирзаев инсонни борлиқнинг бир бўлаги деб билади. Бир-биридан ажралиб қолган бу икки оламни уйғунлаштиришга интилиш, пировардида одам боласида туйғулар назокати, ҳамнафаслик ҳиссини юксалтириш истаги, ифода самимиятидан келиб чиқади. Тоғларга хос юксаклик, улуғворлик, табиатга хос бепардозлик, бағрикенглик, тантилик сингари хислатларни адиб яратган аксарият қаҳрамонларда кузатиш мумкин. Шубҳасиз, бу ҳол инсон ва табиат эгизаклиги ҳақидаги ёзувчи қарашларининг маҳсулидир.

Адиб романлари персонажларининг орзу-армонлари, дард-ташвишлари, ўй-мушоҳадалари инсон маънавиятига хос фазилат ҳамда нуқсонлар, ижтимоий-маиший муаммоларга дахлдордир. Шунинг учун ҳам китобхон уларни таҳлил этади, ўз хулосаларини чиқаришга уринади. Адиб замон ва замондош, ижтимоий адолат тамойилларини алоҳида одамнинг виждон ва иймон призмаси орқали кузатади. Унинг маънавий бисотини миллий ва умуминсоний қадриятлар билан вобасталикда тасвирлайди. Ёзувчи миллат қисматига дахлдор, айни пайтда иложсизлик туйғуси билан боғлиқ изтироб-кечинмаларнинг турли даражаларини очиш, ижтимоий ўзгаришларнинг инсон қалбига таъсирини бадиий гавдалантиришга интилади.

Одатда қишлоқ одамларининг табиатида асрий анъана ва удумларга боғлиқлик бир қадар турғун характерда бўлади. Аммо ижтимоий ҳаётда содир бўлган улкан ўзгаришлар, 80-90-йилларнинг иқтисодий қийинчиликлари тараққиётнинг олдинги босқичларида миллат табиатида кўзга ташланмаган руҳий ҳолатларни ҳам юзага чиқарди. Бундай оила ва рўзғор ташвишига ўралиб, реал вазиятдан чиқиш йўлларини топа олмай қолиш ҳоллари айрим инсоний муносабатларнинг дарз кетишига ҳам олиб келди. Аммо миллат тийнатидаги инсоний меҳр-саҳоватни сўндира олмади. Ёзувчи мазкур жараёнларда ҳам инсоф, виждон, имон ақидалари талабларидан келиб чиқиб образларни таҳлил этиш йўлидан боради. Меҳр-мурувват, қадр-қиммат, сабр-бардош, инсоний ҳамдардлик, бетаъма саховат, самимият мавжудлиги миллатнинг ўзгаришлардан омон чиқишини кафолатлайди, деган ишонч ва умидворликни асарларига сингдира олади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Юқорида биз кузатишга интилган жиҳатлар романчилигимизга: Қурбон, Ойпарча (“Қил кўприк”), Бекдавлат (“Йўловчи”), Ултон (“Олабўжи”), Маҳкам (“Динозавр”) сингари қатор жонли образларнинг кириб келишига, китобхоннинг севимли қаҳрамонлари қаторидан жой олишига олиб келди.

Баҳовуддин Нақшбанд ва Аҳмад Яссавий фалсафий қарашларини ҳаёт маърифатини орттириш воситаси деб билган ёзувчи замонавий роман (“Диназавр”) доирасида инсоний комиллик ҳудудларини орифона қарашлар ҳисобига кенгайтиришга ҳаракат қилади. Яратилиш ва яралиш, яшаш ва муносабатлар уйғунлигини инсоний ахлоққа боғлаб тушунган Ш.Холмирзаев мазкур давомийликни қадим туркий ва исломий маданият асосида юксак ахлоқий сифатларни тарбиялаш – комил амалиёт орқалигина сақлаб қолиш мумкин деб билади. Шунинг учун ҳам романда амалнинг ақлга мувофиқлиги концепциясини илгари суради. Ижтимоий-психологик вазият марказига ижодкор инсонни қўйиб, муаммолар моҳиятини ҳам ижтимоий, ҳам руҳий-психологик планда ёритишга интилади. Романда аждодларимзнинг тафаккур дунёси бойликлари ўзига хос тарзда мужассамлашган бўлиб, қаҳрамонларнинг турлича қарашлари орқали уйғоқ ва ҳаракатдаги олижаноб фикр ҳамда кечинмалар ифодаланган.

Бинобарин, «Динозавр» романи Шарқ адабиёти ва фалсафаси, исломий руҳ иқлимларига хос файз билан тўйинган. Асарда миллатимизнинг муайян даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳамда руҳий ҳолати таҳлил ва тадқиқ қилинган. Адиб замондошларимизни Нақшбандий ва Яссавий кўтарилган руҳий мақомларга етказишни орзулаган. Ўтмишдошларимизни билиш ва англашни ўзимизни билиш ва англамоқ билан баробар санаган. Уларни бизга янада яқинлаштиришга, китобхон қалбида олис боболаримизга муҳаббат туйғусини тарбиялашга интилган. Яратиш ва бунёдкорлик теран томир ришталари билан мустаҳкам заминга асосланиши лозимлигини ҳис қилган ва англаган. Адибнинг романни ёзиш жараёнида миллий-маданий заминга хос ўлмас обидаларга фаол мурожаат қилишининг ўзиёқ фикримизни далиллашга асос бўла олади.

Романда ижтимоий зулмни туғдирган даврга, қаҳрамонларга адиб муносабати ошкора ифодаланади. Ҳодисаларга аналитик муносабат билдирилади. Умуман бу ҳолни қораламаган ҳолда, ғоя устиворлиги оқибатида ёзувчи романда бадиийликни таъминлашга етарлича эриша олмганлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Аслида Ш.Холмирзаев романларида публицистик мақола ва очеркларга хос хусусиятлар етакчилиги, тасвирнинг бирмунча қуруқроқ чиққанлиги кузатилади. Чунки адиб шахсни хилма- хил томондан кўрсатиш, уни бутун мураккабликлари, кучли ва заиф томонлари билан беришга эриша олмайди. Ёзувчи қаламга олган маконни Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор” романидаги сингари алоҳида инсоннинг бадиий олами дейиш қийин. Чунки у ҳодисаларни кўпроқ ижтимоий жараёнлар билан боғлиқликда тасвирлашга, сунъий муаммолар қуйиб, унинг ечимини топишга уринади.

Роман жанри тасвир кўламининг кенглиги, халқ ҳаётининг муайян даврини ҳар томонлама таҳлил эта олиш имкониятига эгалиги, мураккаб характерлар, инсоний тақдирларни ифода этишга қодирлиги жиҳатидан ҳар қандай давр ва миллат адабиётининг қиёфасини белгилайди. Бугунги ўзбек романчилигидаги шаклий-услубий ва ифодавий изланишларга назар солинса, жанр тараққиётида теран ички силжишлар содир бўлаётганлиги кўринади. Бу ҳол ҳаётий ҳодисалар ҳақидаги фикр салмоғининг ортишига, инсоний туйғулар ифодасига эътиборнинг кучайишига олиб келди.

Жумладан, У.Ҳамдамнинг “Мувозанат” романида миллат кишисининг бугунги ўйлари, интилишу изланишлари, руҳий-маънавий изтироблари жонли образлар орқали тиниқ тасвирланган. Руҳий сокинликка интилиб, дилдаги ишқни рўёбга чиқариш йўлларию усулларини тополмай, тасаввуф саҳросида эсанкираб қолиб, ўз мақсадига етолмаган Амир фожиаси; ўзини толесиз сезиб, хаёлидаги ҳаётни реалликка кўчиришни тилаган, хиёнат изтиробларида ўртанган Заҳро; ижтимоий-маънавий жиҳатдан яккаланиб, руҳий қийноқлар ичра ўртанаётган Саид; барча ҳаваслари рўёбга чиқса-да, юраги ҳувиллаб қолган Миразим танҳолиги; башариятнинг ёруғ келажагини илм-маърифатдагина кўрадиган, моддий, маънавий-руҳий қутбларни уйғунлаштириш зарурлигини тушуниб етган Юсуф ва бошқа ўнлаб қаҳрамонлар китобхонлар дилидан жой олди. Бунинг сабаби инсон тафаккури ва руҳиятидаги зилзилалар ичра мувозанат-

www.ziyouz.com kutubxonasi

га эҳтиёж сезиш изтиробини теран туйган қаҳрамонларнинг аниқ ҳолату вазиятлардаги кечинмалари шахснинг қайта шаклланиши концепциясига мувофиқ тарзда ифодасини топганлигидадир.

Роман фақат моддий оламда яшашнинг маъноси ҳақидагина эмас, балки руҳиятда кечаётган жараёнларни реал ҳаётга кўчирмоқ, моддий маъмурлик асосида инсонпарварликни таъминлаб мувозанатга эришмоқ тўғрисида битилган. Романнинг сюжет чизиқлари муаллиф концепциясига узвий пайвандланади. Образларнинг ҳаёт йўли ва тақдири муаллиф фалсафасининг у ёки бу қиррасини ўзаро психологик боғлиқлиги жиҳатидан фикран туташтиради. Асарда зиддиятли ўй-фикрлар тараддуди ва ироданинг тўхтами ҳақида сўз боради. Англашиладики, миллий адабиётимизнинг қаҳрамони фикрловчи ўйчил кишига айланмоқда. Чунки бугунги адабиёт, ўзига хос бадиий-эстетик ҳодиса ўлароқ, тубдан ўзгарган миллий онгнинг, янгиланаётган эстетик тафаккурнинг маҳсули. Бинобарин, ўзликни ва оламни англаш, изоҳлаш ҳамда тасвирлашда ранг-баранг йўллардан бориш, тараққиёт йўсинларини муайян шахсларнинг руҳияти манзаралари орқали ифодалаш имкониятлари кенгайган. Шу маънода муайян роман тафаккури мантиғидан у ёзилган давр тафаккурининг даражасини келтириб чиқариш мумкин.

Шахснинг парчаланиш жараёни тадқиқи

Асад Дилмурод “Фано даштидаги қуш” романида жаҳон романчилиги тажрибаларини ўзлаштиришга, уларни Шарқ адабиёти, хусусан, Навоийнинг “Лисон ут-тайр” асари, Жалолиддин Румийнинг “Ичиндаги ичиндадур” рисолалари билан уйғунлаштиришга, фикр ифодасида тимсолларга таяниб иш кўриш, мажозлар тилида сўзлашга ҳаракат қилди. Инсон руҳиятининг икки олам ўртасидаги талпинишларини, нафс туфайли ўз-ўзида адашган, алданган ва аслига қайтишга интилаётган кимса изтиробларини қаламга олди. Худбинлик, хиёнат, қабоҳат, журъатсизликни қоралади. Эътиқод бутлиги, ирода мустаҳкамлигини улуғлар экан, тарихий шажаралар билан пайвасталик, кўнгил тилаги йўлидаги фидойилик, болаликка хос покликни асраш орқали яратганни таниш ва англаш мумкин,– деган фикрни руҳият манзаралари орқали ифодалади.

Ёвуз ниятли кимсалар томонидан ўтмишидан жудо қилинган, болалиги ўғирланган, ўй-мушоҳададан маҳрум этилиб, жаҳолат комига ташланган, ақидапарастлик гирдобида маънавий инқирозга гирифтор қилинган Саидбек Умар ўз-ўзини тафтиш этади. У Ёдгор валий кўмагида – воситали таъсир остида ўнгланади. Тасаввур ва хотиралар олами билан реал дунё воқеа-ҳодисаларининг қоришиқлиги китобхондан бирмунча фикрий мушоҳадакорликни, мажозий образлар моҳиятини англаш йўлида ижодий зўриқишни талаб қилади. Роман руҳий олам ҳақида, аниқроқ айтганда, руҳий-маънавий тобеликдан келиб чиқувчи жаҳолат, манқуртлик – ЁРТИЛИК фалсафасини инкор этувчи БУТУНЛИК ҳақидаги асардир.

Шойим Бўтаевнинг “Қўрғонланган ой” рамзий романи матнига давр фожиаси сингдириб юборилган. Роман бадиий тўқимасида адолат билан зўравонлик, ҳуқуқ билан жиноят, олижаноблик билан пасткашлик, инсоний ва ҳайвоний фазилату ҳирслар тўқнашади. Муаллиф улардан ёрқин ҳаётбахш хулосалар чиқара олади. Носир қишлоқ ҳаётининг жозибаси, одамларнинг турфа феъли, самимияти билан китобхон қалбини ёритади. Инсон ва иймон, ҳалоллик ва нафс, табиат ва жонзот ўртасидаги мувозанатнинг янги, ўзига хос қирраларини кўрсатишга ҳаракат қилади.

Романда Алиматов, Нўъмон қиртиш, Абдусамат лакот, Тўққизбоев, Ўлмас қассоб, Ҳамробой, адабиёт муаллими, болалар шоири каби улуғ мақсадлардан мосуво бўлган, Дони бригадир, Раҳмон, Карим сингари разил ва пасткаш кимсалар даврасида қолган Муртазо шахсининг парчаланиш жараёни ғоятда ишонарли чизилган. Мўминқобилгина, ҳалим ва бўш йигит Муртазо қалбида эзгуликка чексиз меҳр, қабоҳатга кучли нафрат мужассам эди. Унинг қалбида инжа бир олам бўй кўрсатиб, гўзал тасаввурлар камол топаётган эди. Таассуфки, унинг атрофини қуршаган кишилар тасаввурлар оламини остин-устин қилиб юборишади. Қаҳрамонда ташқи муҳит таъсирида уйғонган иштиёқсизлик, ишончсизлик аниқ мақсад сари интилиш туйғусини маҳв этади.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Жамият ҳаётида кечаётган жараёнларни маънавий-ахлоқий муаммолар билан боғлаб талқин қилган Э.Аъзамнинг “Шовқин” романида маданият, ахлоқ, инсоф ва диёнатнинг антиподи – ахлоқсизлик, худбинлик, миллий-генетик илдизлардан бегоналашув (дурагайлашув) ҳолларининг ижтимоий-маиший, руҳий-психологик илдизлари аёвсиз фош этилади. Инсоний меҳр-мурувват, юрт туйғусидан йироқда кечган сарсон-саргашталикдаги умр, дарбадар ҳаёт тарзининг инсон руҳиятига таъсири Равшан Акобиров образи орқали кўрсатилади. Миллий онгнинг тушовланиш сабаблари “маданий инқилоб” ваъда қилганларнинг халқдан пинҳон туб мақсадларига дахлдорлигига боғлаб талқин қилинади. Банданинг хотиржамлиги унинг дунё шовқинларига қўл силтаб, ўз тақдирига пешвоз юриши, азалий қадриятларга садоқати билан изоҳланади. Бизнингча, Фарҳод Рамазоннинг кечмиши таъқибидан қутула олмай, ўз-ўзи ва замондошлари қилмишларини очиқ-ойдин қоралаши адиб тасвир йўсинига хос киноявий-сатирик услуб билан боғлиқдир. Назаримизда, жамиятнинг илғор қисми – зиёли инсон эканлиги, ўзи тушган реал вазият-ҳолатларда имконсизлиги жиҳатидан роман қаҳрамони Фарҳодни “Диназавр”даги Маҳкамга қиёслаш мумкин.

Улуғбек Ҳамдамнинг “Сабо ва Самандар” романида икки ёшнинг чорасиз қолиши ижтимоий ноҳақлик, ақидапарастларча жоҳиллик билан изоҳланади. Мусибатлар сабаби икки ёш кўнгилнинг дарди, ғам-ташвишларини менсимасликда. Ошиқ-маъшуқнинг ақл-ҳушдан бегоналашуви покиза орзу-умидлар оёқости қилиниши, яшаш илинжи сўниши билан боғлиқ. Дарҳақиқат, умидсиз ишқ гирдобига тушган икки дил на ҳаёт қувончлари, на ширин жон ташвишини қилишади. Демак, ёзувчи характерлараро конфликтни етакчи қаҳрамонлар дарди-дунёсига тамомила қарама-қарши бўлган олам билан зиддият, яъни ижтимоий конфликт даражасига кўтара олади. Ишқ фарёди ва зорлари, жудолик изтиробларини сатрларга муҳрлашга интилади. Дарҳақиқат, романда дастлаб мақсадсиз, умидсиз яшашни тиламаган, турмуш кўргиликларига қарши бир қадар заифона тарздаги исён намоён бўлади. Кейин эса ёзувчи уни икки ёшнинг оломонга, оломонлик оламига қарши исёни даражасига юксалтиришни уддалайди.

Луқмон Бўрихоннинг “Темирйўл ёхуд титраётган тоғ” романида оила қурмоқ, бахтли яшамоқ учун кўнгил бирлигини муҳим деб билган йигит-қизни куфр амалларга қўл урганликда айбситган оломон ақидапарастлиги танқид қилинган. Чунки ўзларини оила ва жамият тинчлигининг ҳимоячилари деб билган аксарият қаҳрамонлар “донжуан”ча “ахлоқсизлик”ни гоҳ компания манфаатлари, гоҳ оила шаънини ўйлаб теран англаб ета олмайдилар. Натижада бахтга эришмоқни тилаган қиз лоқайдлик ва зулм қаршисида бетадбир қолади. Ўзларини “маданий киши” санаган кимсалар қалбида турли хил даражадаги ҳиссизлик ва лоқайдлик мавжуд. Улар ҳамиша ҳам инсон боласига дўст, сирдош, ака-ука, қадрдон-қариндош бўла олмайдилар. Ёзувчи ўкинч билан айтмоқчи бўлган фикр ҳам ана шу. Адиб китобхонни “қора меҳнат одами” бўлишдан юксалишга ундайди. Дарҳақиқат, жамиятнинг кучи, тоғу тошларни ёриб ўтмоқликдагина эмас, балки ўзлигини англаган, биродарини тушунган одамлардадир.

Ғарбона асосни Шарқона руҳ билан туташтириш зарурати

Бугун муайян шаклу шамойил касб этиб, адабий йўналишлари анчагина муайянлашган яқин йигирма йиллик ўзбек романларида миллий-адабий анъаналарнинг қайта бўй кўрсатиши ҳамда илғор жаҳон романчилик мактабларининг самарали таъсири кузатилади. Дарҳақиқат, романчилигимизга 80-йиллардан эътиборан ҳаётга янгича тафаккур билан ёндашувчи ўзгача услуб кириб келди. Лиризм ўрнини изчил реализм, романтик сентаменталликни бирмунча қатъият эгаллади. Ровий тимсолига эътибор ортди. 90-йиллардан эътиборан қаҳрамонларга бўлган муносабатда мураккабликлар кўзга ташлана бошлади. Буларнинг аксарияти ўтган асрнинг 20-30- йиллари анъаналарига у қадар тўғри келмайди. Чунки эндиликда романларимизда халқ тақдири қаҳрамон тақдири йўсинида акс эта бошлади. Носирларда анчагина журъатлилик ва қатъият, оламга маърифатли ғоя билан қарашга интилиш пайдо бўлди. Роман поэтикасида асотирлар, афсона ва ривоятлар катта ўрин тутиб, композиция таркибига сингиб кета бошлади. Ҳатто параллел мажозий йўналишни ташкил этиб, роман матнида мустақил

www.ziyouz.com kutubxonasi

ва тугал ўрин тутди. Уларнинг адабий-бадиий функциясида ўзгаришлар содир бўлди. Натижада, кўплаб янги кўринишдаги: тарихий-концептуал, тарихий-полифоник, тарихий-биографик, мистик-фантастик сингари романлар пайдо бўлди.

Шунинг учун бўлса керак, адабиётшунослигимизда кейинги йилларда яратилаётган ўзбек романларидаги Ғарб ва жаҳон романчилиги анъаналарига эргашиш ҳолларини кузатиш тамойили устувор бўлмоқда. Албатта, ўзбек романининг Ф.Кафка, А.Камю, Ж.Жойс, У.Фолькнер, Г.Г.Маркес, Х.Хессе, Ф.М.Достоевский ва бошқа ўнлаб вакиллари ижодига қиёсан ўрганилишини мутлақо ижобий ҳол сифатида баҳоламоқ лозим. Шунингдек, биз М.Бахтин, Ю.Борев, Хосе Ортега-и-Гассет, З.Фрейд, Э.Фромм сингари адабиётшуносу эстетларнинг назарий қарашлари асосида таҳлилу тадқиқ этиш анъанаси шаклланаётганлиги каби "эргашиш" ва ўзлаштириш жараёнини ҳам зинҳор инкор этмоқчи эмасмиз.

Айни пайтда, айрим тадқиқотларда бир қадар сунъийлик ҳоллари кузатилишидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Жумладан, миллий роман генезисини ғарб ва рус романчилигига боғлаш ва модерн роман табиатини Хосе Ортега-и-Гассет назарияси асосида очишга уринишлар кўзга ташланмоқда. Ваҳоланки, ҳар қандай "модерн" ҳодисаси миллий тафаккурнинг янгиланиши асосида юзага келади. Бу жараёнда бирламчилик мавқеи ҳамиша Шарқона тафаккур тарзи томонида бўлади. Ташқи таъсир эса ҳамиша иккиламчидир.

Ўзбек романлари ички табиатида пайдо бўлган жиддий ўзгаришларни қиёсий ва қиёсий-типологик аспектда ўрганишни ният қилган айрим адабиётшуносларимиз эса XX аср ўзбек романчилиги ҳикоя тарзининг жаҳон адабиёти контекстидаги ўрни ва ролини белгилашда М.Бахтин, Х.Ортега-и-Гассет, Д.Дюришин ва В.Кожиновлар концепциясигагина таянадилар. Жумладан, Ў.Хошимов романларининг ҳикоя тарзи ва композицион-услубий таркибидаги ўзига хосликларни У.Фолкнер ижоди билан қиёслашга уриниш ҳолларини учратамиз.

Шубҳасиз, Ў.Ҳошимов изланишлари жаҳон адабиётида кечган бадиий-эстетик тараққиётга ҳамоҳанг, муайян қонуниятларга таянувчи жараёндир. Аммо "Икки эшик ораси" асари архитектоникаси ва баён тарзи У.Фолкнернинг "Когда я умирала" асаридан кўра, 60-йиллардан эътиборан романчилигимизда кечган жиддий шаклий-услубий изланишлар билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Жумладан, А.Мухторнинг "Чинор" романидан бошланиб, 80-йилларнинг иккинчи ярмида янги босқичга кўтарилган тараққиёт тенденциялари, хусусан, ҳикоя тарзи ва услубий янгиланишларнинг трансформацияга учраши ҳодисасини мисол қилиш мумкин. Бинобарин, ҳали рус тилига таржимаси ҳам "Икки эшик ораси" нашридан кейин амалга оширилган У.Фолкнер романини қиёсга тортишдан кўра, уни юқоридаги жараёнлар бағрида олиб кузатиш мазкур роман моҳиятини кенгроқ инкишоф қилиш имконини берган бўлар эди.

Бизнингча, мазкур асарни халқ эртаклари, "Худойнамак" ва "Шоҳнома"дан ўрин олган афсона ва ривоятлар ёхуд Низомийнинг "Ҳафт пайкар", Хисрав Деҳлавийнинг "Ҳашт биҳишт", Алишер Навоийнинг "Сабъаи сайёр" ишқий-саргузашт достонидаги қолипловчи ҳикоя композицион силсиласига боғланган етти мустақил ҳикоя қўллаш адабий анъаналари, образлар руҳиятидаги зиддиятли кечинмалар, фабула ва баён тарзига ижодий ёндошиш йўсинида текшириш мумкин. Шунда ҳам уни жаҳон адабиёти аспектида тадқиқ қилган бўламиз. Чунки Шарқона руҳ ёрқин намоён бўлмаган ҳеч бир роман миллий-эстетик ҳодиса бўла олмаганидек, айрим асарларнинг эш келиши ҳам доим ижодий ўзлаштириш самараси бўлавермайди. Илло, жаҳон адабиётига хос аксарият белги-хусусиятлар Шарқ адабиётига мутлақо бегона эмас.

Масалан, О.Мухторнинг шаклан ихчам, мазмунан кенг, интиҳоси ёруғ романларини кузатайлик. Жумладан, "Минг бир қиёфа" романидаги Култепага боришга шаҳд этган Насриддин ва унинг эшаги билан боғлиқ "Афандининг болалиги" ҳикояти, "Эгилган бош" романидаги "Мулланинг боши бормиди?" эртаги, денгиздаги сайёҳ ҳақидаги нақл, "Кўзгу олдидаги одам"даги тилсимли ойна билан боғлиқ воқеалар, "Афлотун"даги сирли қудуқ мотив-эпизоди, "Тепаликдаги хароба"даги хотира ва хаёл парвозлари билан боғлиқ ғаройиботлар, "Ффу" романидаги ҳашаматли саройнинг кутилмаганда ғойиб бўлишию Ҳайдар Махсум "тилсим"лари тасвирланган ўринлар, "Аёллар мамлакати

www.ziyouz.com kutubxonasi

ва салтанати” романидаги “Бир ёлғонда қирқ ёлғон” эртаги таъсири, Афандининг ўз ёлғонига ишониши билан боғлиқ латифа, баён оҳангидаги эртакка хослик ўринлари фикримизни далиллайди.

Агар диққат қаратилса, ёзувчининг “Ффу” романи ривоят шаклида бўлиб, унда эзгулик ва ёвузлик кураши акс этган. “Аёллар мамлакати ва салтанати”да воқеий ҳикоя устуворлик қилади. “Афлотун”да инсоният тафаккурининг инқирози ва фикрнинг қайта уйғониш жараёнлари: (Суқрот, Афлотун, Фаробий фалсафаси, миллатнинг мустақилликка етиб келиш йўллари) эртаклар сюжетига янгича шакл бериш орқали ифодаланади. “Минг бир қиёфа” да Лутфий ҳаёти ва муҳаббат тарихи тикланади. “Тепаликдаги хароба”да Машраб, Байрон, Мирза Ғолиб; Амир Темур, Бобур, Акбар; “Аёллар мамлакати ва салтанати” асарида Нодирабегим, “Афлотун”да эса Баҳовуддин Нақшбанд, Файзулла Хўжа, Абдурауф Фитрат, Исмоил Сомоний, “Одамлар кулишлари керак”да Шер Муҳаммад Бек сингари тарихий шахслар сиймоси фозил одамларга интиқлик, соғинч, аждодлар билан мустаҳкам шажаравий боғлиқлик асосида тикланиб, замона дардига малҳам изланади. Ёзувчи улардаги журъат ва ишончдан руҳ олади.

Англашиладики, носир асарлари шарқона миллий руҳ, фалсафа билан йўғрилганлиги халқ оғзаки ижоди намуналари – ривоят ва эртаклар сюжетидан самарали фойдаланиш, мумтоз адабиёт меҳваридаги салим маъноларни идрок этиш: (фикр, хаёл, тасаввур, хотиралар билан ҳаётийликнинг қоришиқлиги) натижаси бўлиб, уларнинг шакл-шамойили, сюжет тузилиши, ифода тарзини ана шу миллий илдизлардан ташқарида изоҳлаш имконсиздир.

Зотан, адибнинг аксарият қаҳрамонлари тийнатида ўзига хос бир валийлик мавжуд бўлиб, улар олам ва инсон муаммолари, яшашнинг маъно-мақсади ҳақида ўйлайдиган БУТУН ОДАМлар. Уларнинг ифодаси эса, атайин қидириб топилган шаклбозлик бўлмай, оламий тафаккурга ҳамоҳанг юксак мезонларда фикрлашга мойил ёзувчи дунёқараши, ҳаётсевар руҳининг асар ёзилаётган онлардаги кайфият-ҳолларига уйғунлашуви манзараларидир. Ўзбек романи қай бир жиҳати (миллий колорит, миллий руҳ, ўзбакий тасаввур тарзимизга хос руҳий мураккабликларнинг у ёхуд бу қирраларини акс эттириш ёхуд шахсни мураккаб тизим сифатида қаламга олиши, тил, архитектоника, фикр ва тафаккурга асосланиши ва б.) дан олиб қаралганида ҳам том маъноси ила миллий ҳодисадир. Бинобарин, замонавий романчилигимизда кечаётган услубий-структурал ўзгаришларни Н.В.Гоголь, М.Булгаков, Ф.Кафка ёки бошқа бирон рус ва Ғарб адабиёти намояндаси асарлари билан қиёслашда параллелликларни кузатишга эътибор орттирилиши керак.

Назаримизда, “ўзбек адибининг таъсирланиши”, “ижодий ўзлаштириши”га урғу бериш истиқболсиз йўлдир. У ёхуд бу асарнинг жаҳон адабиётидаги қандайдир аналоги мавжудлигини аниқлаш ва уларни ўзаро чоғиштириш шу асарнинг “зўр”лигини эмас, аксинча тақлид самараси ўлароқ бунёд бўлганлигини кўрсатади. Ўз ижодий услуби, сози ва овозига эга бўлиш, биринчи навбатда, тақлид босқичидан юксалишдир. Турли эстетик нуқтаи назарлар аввалambор ёзувчи дунёқарашида тўқнашиб, миллий асосда трансформацияга учрайди. Юқорида таъкидлаганимиздек, ривоят, афсона, шеърий парчалар, фантастик макон ва реалликнинг қоришуви, қаҳрамонлар қиёфасининг эврилиши, киноявий мазмуннинг кучайиши сингари ўнлаб белгилар, аввалambор, Шарқона асослардан сув ичади. Ғарб асосини Шарқ руҳи билан туташтирмаган мунаққид миллий романларимизни баҳолаш мезонларида адашиши муқаррар. Зотан, ҳозирги романчилигимиз тараққиётининг сарчашмалари Шарқона тафаккурдан, халқ оғзаки ижоди ва қадимги ўзбек насридан, шунингдек, адабиётимизнинг порлоқ саҳифаси бўлган жадид адабиётидан ажралган ҳодиса эмас.

www.ziyouz.com kutubxonasi